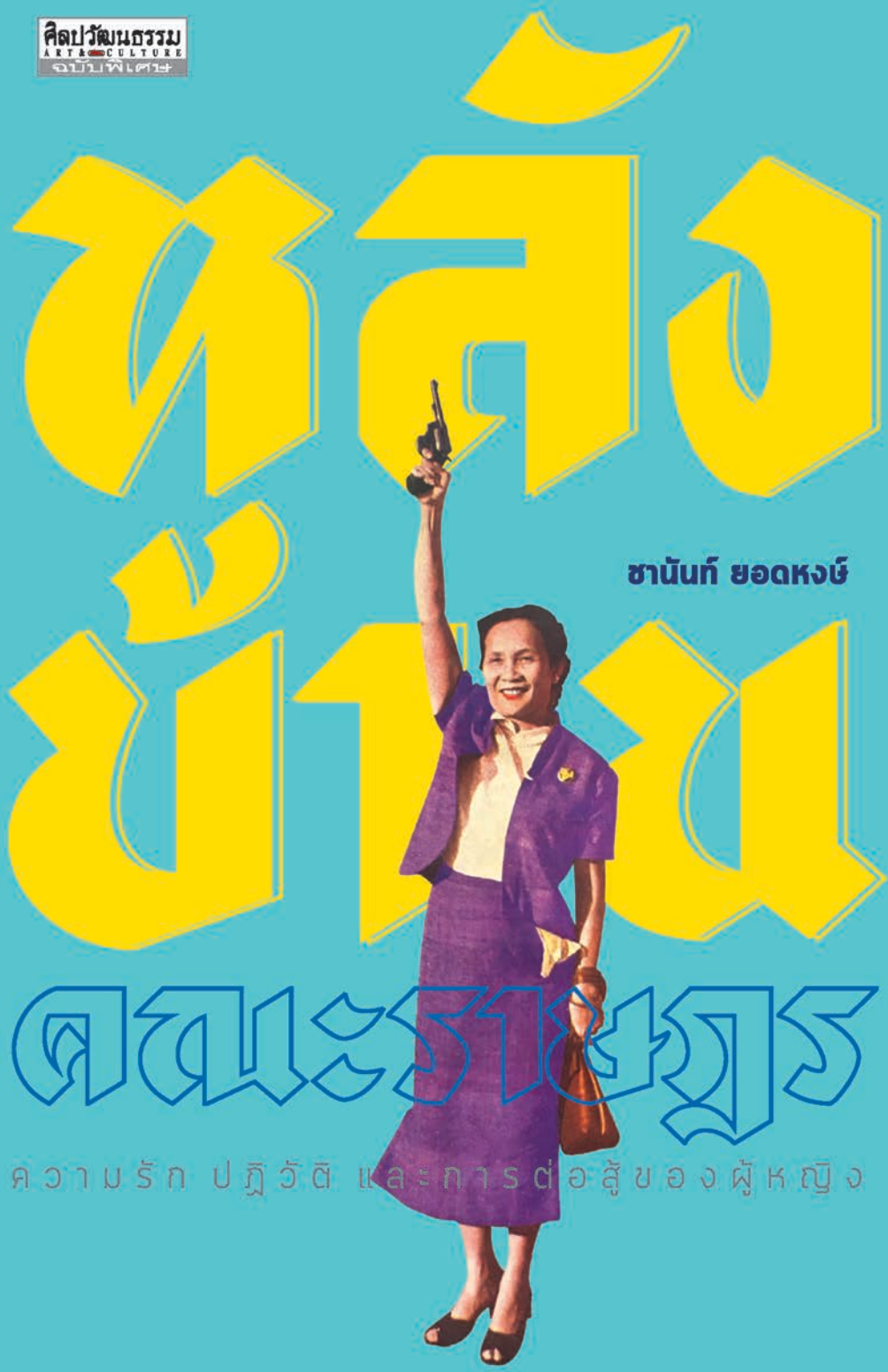

ชานันท์ ยอดหงษ์

ดั่งฝัน

ความรัก ปณิธิ และการต่อสู้ของผู้หญิง

หลังบ้านคณะราษฎร

ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง

ภาพจากปก

ละเอียด พิบูลสงคราม ยิ่งเป็นเปิดการแข่งขันจักรยานทางไกล กรุงเทพฯ-เชียงใหม่ ครั้งแรกแห่งประเทศไทย เมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๘ ณ ลานพระบรมรูปทรงม้า ซึ่งแปลก พิบูลสงคราม สามीของเธอ และนายกรัฐมนตรีขณะนั้น เป็นประธาน

ภาพจาก ชัยพฤกษ์ ๒, ๓ (๑ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๘): หน้าปก.

หลังบ้านคณะราษฎร

ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง

ชานันท์ ยอดหงษ์

ราคา ๓๓๐ บาท

หลังบ้านคณะราษฎร :

ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง • ชานันท์ ยอดหงษ์

พิมพ์ครั้งแรก : เมษายน ๒๕๖๔

ราคา ๓๓๐ บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรม

ชานันท์ ยอดหงษ์.

หลังบ้านคณะราษฎร : ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง.

กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๖๔.

๓๔๔ หน้า.

๑. สตรีกับการเมือง I. ชื่อเรื่อง.

323.34

ISBN 978 - 974 - 02 - 1737 - 4

สำนักพิมพ์มติชน | www.matichonbook.com

- ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คคนาท, สุพจน์ แจ้งเร็ว, นงนุช สิงหเดชะ
- ผู้จัดการสำนักพิมพ์ : อพิสิทธิ์ ธีระจาวุวรรณ
- รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : รุจิรัตน์ ทิมวัฒนะ, สุภชัย สุชาติสุธาวรรณ, มณฑล ประภากรเกียรติ
- บรรณาธิการบริหาร : สุลักษณ์ ภูนปาน
- บรรณาธิการเล่ม : ปิยวัฒน์ สีแดงสุก
- พิสูจน์อักษร : โชติช่วง ะววิน
- ศิลปกรรม-ออกแบบปก : นุสรา สมบุญรัตน์
- ประชาสัมพันธ์และการตลาด : ภัมรพี รุจรัตน์, ณัฏชา เชื้อยวง

บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) : ๑๒ ถนนเทศบาลนามฤมาล

ประชาชนิเวณ ๑ เขตจตุจักร กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทรศัพท์ ๐-๒๕๕๐-๐๐๒๑ ต่อ ๑๒๓๕

โทรสาร ๐-๒๕๕๙-๕๔๑๘

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน ๑๒ ถนนเทศบาลนามฤมาล ประชาชนิเวณ ๑

เขตจตุจักร กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทรศัพท์ ๐-๒๕๕๐-๐๐๒๑ ต่อ ๒๐๐๐, ๒๑๐๘

โทรสาร ๐-๒๕๕๑-๙๐๑๓

จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมติชน)

๑๒ ถนนเทศบาลนามฤมาล ประชาชนิเวณ ๑ เขตจตุจักร กรุงเทพฯ ๑๐๙๐๐

โทรศัพท์ ๐-๒๕๕๐-๐๐๒๑ ต่อ ๓๓๕๐-๓๓๕๓

โทรสาร ๐-๒๕๕๑-๙๐๑๒

Matichon Publishing House a division of Matichon Public Co., Ltd.

12 Tethsabannaruean Rd., Prachanivate 1, Chatuchak,

Bangkok 10900 Thailand

หากท่านต้องการสั่งซื้อหนังสือเล่มนี้
จำนวนมากในราคาพิเศษ
โปรดติดต่อโดยตรงที่ บริษัทงานดี จำกัด
โทรศัพท์ ๐-๒๕๕๐-๐๐๒๑ ต่อ ๓๓๕๓
โทรสาร ๐-๒๕๕๑-๙๐๑๒

ฝ่าย MATICHON PREMIUM PRINT

บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน)

รับผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท

โทรศัพท์ ๐-๒๕๕๐-๐๐๒๑ ต่อ ๒๔๑๙, ๒๔๒๔

โทรสาร ๐-๒๕๕๑-๙๐๑๒

ในกรณีที่หนังสือมีข้อผิดพลาดจากการพิมพ์

เช่น หน้าขาดหาย หน้าซ้ำ หน้าสลับ เข้าเล่มกลับหัว

กรุณาติดต่อมาที่ email: matichonbook.sales@gmail.com

หรือ inbox: [matichonbook](https://www.facebook.com/matichonbook) เพื่อขอเปลี่ยนแปลงใหม่

สารบัญ

หลังบ้านคณะราษฎร:
ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง

คำนำ

(๘)

๑ การหาผู้ครองของคณะราษฎร

๓

การเกิดขึ้นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

คณะราษฎร และ “หญิงสมัยใหม่”

๔

การต่อสู้ทางการเมืองของราษฎรหญิง

๑๒

“หญิงสมัยใหม่” ที่ได้เป็นภรรยาคณะราษฎร

๑๘

๒ การเมือง

เรื่องแต่งงานของคณะราษฎร

๖๓

การสร้างเครือข่ายนักปฏิวัติ

๖๔

เครือข่ายภรรยาคณะราษฎร

๗๓

การแต่งงานในฐานะเครื่องมือทางการเมือง

๘๖

การประนีประนอมทางการเมืองระหว่าง

คณะราษฎรกับ “คณะเจ้า” ผ่านการแต่งงาน

๑๐๐

การขยายเครือข่ายของคณะราษฎร

ผ่านการแต่งงาน

๑๐๕

๓ การเมืองของกรรมาคณะราษฎร ๑๑๕

การเคลื่อนไหวต่อสู้ทางการเมือง	
จาก “หลังบ้าน”	๑๑๖
บทบาททางการเมืองบนพื้นที่สาธารณะ	๑๖๑

๔ “ละเอียดย พิบูลสงคราม” กรรมาคณะราษฎร ผู้เรื่องอำนาจมากกว่าใคร ๑๙๗

การสถาปนาอำนาจจาก “หลังบ้าน”	๒๐๓
การเคลื่อนไหวทางการเมืองบนพื้นที่สาธารณะ	๒๐๗
อิทธิพลทางการเมือง	๒๓๘
ภาพลักษณ์ทางการเมือง	๒๔๑

๕ การเคลื่อนไหวทำลายคณะราษฎร ของหญิงกลุ่มกษัตริย์นิยม ๒๖๙

ขบวนการโต้กลับทางการเมือง	
ของกลุ่มปฏิบัติการปฏิวัติ	๒๗๐
การช่วงชิงความหมาย “หญิงสมัยใหม่”	
ของหญิงกลุ่มกษัตริย์นิยม	๒๗๙
การช่วงชิงวัฒนธรรมประจำชาติฝ่ายหญิง	
ของหญิงกลุ่มกษัตริย์นิยม	๒๘๔

๖ กรรมาคณะราษฎร

หลังยุคคณะราษฎร

๓๑๙

การธำรงรักษาอุดมการณ์ปฏิวัติ ๒๔๗๕

๓๒๑

ประวัติศาสตร์และเรื่องเล่าจากปากภรรยา

๓๒๓

การพิทักษ์ชื่อเสียงเกียรติประวัติสามี

และคณะราษฎร

๓๒๗

การนิพนธ์ประวัติศาสตร์ปฏิวัติ ๒๔๗๕

ฉบับเฉลิมพระเกียรติ

๓๓๒

บรรณานุกรม

๓๔๕

คำนำ

หลังบ้านคณะราษฎร:
ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง

ในงานปาฐกถาปริทัศน์ พนมยงค์ ประจำปี ๒๕๕๘ ไทเรล ฮาเบอร์คอร์น (Tyrell Haberkorn) ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับคณะราษฎร และการปฏิวัติ ๒๔๗๕ จากกรณีพูนสุข พนมยงค์ ภรรยาหัวหน้า คณะราษฎรสายพลเรือนว่า

“บางครั้งผู้หญิงและการกระทำของผู้หญิงถูกมองไม่เห็นทั้งๆ ที่พวกเธออยู่แนวหน้าด้วยซ้ำ แต่ไม่
ว่าจะเป็นเพราะสาเหตุใด สิ่งที่เป็นปัญหาคือผู้หญิงมัก
จะถูกมองไม่เห็นและไม่ได้ถูกบันทึกในตำนานประวัติ
ศาสตร์เพียงพอ”^๑

ในฐานะภรรยาสมาชิกคณะราษฎร พวกเธอมีส่วนร่วมและ
เป็นแรงงานให้กับปฏิวัติสยาม ที่ขบวนการปฏิวัติไม่ได้เกิดเพียงย่ำรุ่ง
ของวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ หากแต่กินระยะเวลาตลอด
การดำรงอยู่ของรัฐบาลสมาชิกคณะราษฎร พวกเธอดูแลความเป็น
อยู่ คอยอำนวยความสะดวกสามีผู้เป็นนักปฏิวัติ ช่วยเหลือ ต่อรอง
และประทับประคองในยามวิกฤตการเมือง บทบาทหน้าที่ทั้งหมดนี้
พวกเธอปฏิบัติโดยไม่มีค่าจ้าง ไม่มีตำแหน่งแห่งที่สาธารณะหรือเป็น
ทางการ และปฏิบัติการจากพื้นที่บ้านซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนตัวหรือที่ต่อมา
เรียกว่า “หลังบ้าน”

อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวทางการเมืองผ่าน “หลังบ้าน” ซึ่งเป็นพื้นที่ไม่กี่แห่งที่บรรดาภรรยาแม่บ้านจะสามารถมีส่วนร่วมทางการเมืองได้ ก็ถูกมองว่าเป็นผู้ร้ายทางการเมืองและพิษสงของผู้หญิงไม่เพียงเพราะสำนึกความโปร่งใสชัดเจน แต่บทบาทอำนาจทางการเมืองถูกเข้าใจว่าเป็นสมบัติของผู้ชาย และระบอบปิฎาธิปไตยเองก็ออกแบบการเมืองภาครัฐให้เป็นเรื่องของผู้ชายมากกว่า เช่นที่ชิลดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ มีปาฐกถาถึงบทบาทภรรยาคณะราษฎรในงานครบรอบ ๑๐๐ ปีชาตกาลของพุนศุข พนมยงค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๔ ว่า

“โดยทั่วไป ‘หลังบ้าน’ ที่คนไทยจำได้มักออกไปในทางกรแทกรแข่งอำนาจที่เป็นทางการเมืองของสามีเพื่อแสวงหาประโยชน์ บางกรณี ‘หลังบ้าน’ ใช้อำนาจอยู่ ‘หลังฉาก’ จนกลายเป็นผู้มีอำนาจนอกระบบที่ถูกตติฉินนินทาหรือประณามทางสังคมขึ้นอยู่กับการกระทำและผลกระทบ ‘หลังบ้าน’ ที่คนจำได้และกล่าวขวัญถึงมักออกไปในทางร้ายและโกงมากกว่าจะเป็นแง่มุมที่ดีงาม”^๒

ว่าการปฏิวัตินั้น ความเปิดเผยโปร่งใสไม่ใช่ยุทธศาสตร์ที่ทำได้ แต่ต้องปกปิดความลับและใช้พื้นที่ปิดส่วนบุคคลในการประชุมวางแผน บ้านและบางครั้ง “หลังบ้าน” จึงมีส่วนสำคัญอย่างเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้น หญิงคนรัก ภรรยา ครอบครัว การแต่งงาน และชีวิตทางเพศแยกไม่ออกไปจากการปฏิวัติ แต่ด้วยภาวะส่วนบุคคลและสำนึกการแยกการเมืองภาครัฐออกจากพื้นที่ส่วนบุคคลเป็นข้อตรงข้าม จึงทำให้ประวัติศาสตร์การปฏิวัติ ๒๔๗๕ ละเลยบทบาทครอบครัว การแต่งงาน ชีวิตทางเพศ (ไม่ว่าจะรักต่างเพศหรือรักเพศเดียวกัน)

บรรดาภรรยาหรือหญิงที่ใกล้ชิดกับคณะราษฎรจึงไร้ตัวตน ถูกมองไม่เห็น และผลักออกจากหน้าประวัติศาสตร์การเมืองไทย ไม่ว่าพวกเธอจะมีอิทธิพลหรือสัมพันธ์กับการปฏิวัติ การรักษาอำนาจ และอุดมการณ์ การปฏิวัติ จนราวกับว่าการปฏิวัติ ๒๔๗๕ เป็นเรื่องเล่าของผู้ชายเท่านั้น และคิดว่าการมีส่วนร่วมทางการเมืองด้วยการสนับสนุนสามี หรือชายคนรักนั้นเป็นหน้าที่ของพวกเธออยู่แล้ว ไม่มีความจำเป็น ต้องให้คุณค่าความหมาย กลายเป็นการเขียนประวัติศาสตร์ด้วยสำนึกปิตาธิปไตย

อย่างไรก็ตาม *หลังบ้านคณะราษฎร : ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง* ไม่ได้ต้องการเพิ่มประชากรหญิงเข้าไปในประวัติศาสตร์ปฏิวัติสยามเท่านั้น หากแต่ต้องการศึกษาตัวตนและการเคลื่อนไหวของผู้หญิงเพื่อการปฏิวัติสยามและคณะราษฎรในช่วงเปลี่ยนผ่านทางการเมือง พ.ศ. ๒๔๗๕-๒๕๐๐ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผู้หญิงที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคณะราษฎร ไม่ว่าพวกเธอจะมีอุดมการณ์ปฏิวัติเหมือนสามี หรือจะรู้ตัวหรือไม่ก็ตามว่ากำลังอุทิศตัวเพื่อการปฏิวัติ ๒๔๗๕ และคณะราษฎร ไม่ใช่แค่ทำหน้าที่ภรรยาสนับสนุนสามีเท่านั้น

หนังสือเล่มนี้เคยเป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่ไม่แล้วเสร็จของผู้เขียน แต่ที่แล้วเสร็จเป็นหนังสือได้ก็ด้วยความสนับสนุนแรงใจจากผู้เป็นพ่อแม่ ที่ถือว่าเป็นพลังสำคัญจากพื้นที่บ้านและครอบครัว ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์พิเศษ ดร. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ กับความห่วงใยลูกศิษย์คนนี้เสมอพร้อมข้อมูลข้อสังเกตเกี่ยวกับคณะราษฎรเรื่อยมา ขอบพระคุณ ศ. ดร. ธงชัย วินิจจะกูล, ศ. ธเนศ วงศ์ยานนาวา, รศ. ดร. ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์, ดร. สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล และอาจารย์อีกหลายๆ ท่าน จากสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่คอย

เคียวเชียวให้คำปรึกษาสมัยที่ผู้เขียนยังทำวิทยานิพนธ์อยู่

ขอขอบคุณ “ครูเบน” (Benedict Anderson) ผู้ชี้ให้เห็นข้อสังเกตหลายเรื่องเกี่ยวกับคณะราษฎรและบรรดาภรรยาที่ผู้เขียนไม่นึกคิดมาก่อน ชวนตั้งคำถามให้ไปขบคิดศึกษาเป็นการบ้าน เสียายที่ด้วยความซื่อเกียจและความเพิกเฉยผัดวันประกันพรุ่งของผู้เขียนเอง ได้ทิ้งถ่วงการบ้านชิ้นนี้เสียเนิ่นนานจนไม่ทันได้ตอบครูเบนด้วยหนังสือเล่มนี้

ขอขอบคุณเฟิร์นริศ จรัสจรรยาวงศ์ ผู้เอื้อเฟื้อหลักฐานสำคัญเอกสารหายากหลายชิ้นด้วยความเมตตา รวมทั้งช่วยแก้ไขความเข้าใจผิดหลายๆ เรื่อง ขอขอบคุณศรัญญู เทพสงเคราะห์ และกษิตติ อนันทนารถ ที่แบ่งปันเรื่องราวด้วยมิตรจิตมิตรใจบ่อยๆ จนทำให้เห็นมิติความเป็นมนุษย์ของบุคคลมากขึ้น รวมทั้งพี่อ้วน ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์ สำหรับเอกสารต้นฉบับสำคัญหลายชิ้น

อนึ่ง เติมผู้เขียนตั้งใจหลีกเลี่ยงคำราชาศัพท์ และการเอ่ยนามบุคคลหรือคำนำหน้านามด้วยราชทินนาม ยศถาบรรดาศักดิ์ หรืออิสริยยศต่างๆ อันเป็นซากเดนศักดินาและลัทธิเทวราชา หากแต่กระบวนการผลิตหนังสือนั้นไม่ได้อยู่บนความพิจารณาของผู้เขียนเพียงผู้เดียว ผู้เขียนจึงต้องขอขอบคุณบรรณาธิการ และกองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ สำนักพิมพ์มติชนอย่างยิ่งที่พิจารณาปรับแก้สำนวนภาษา จัดระเบียบข้อเสียงเรียงนามบุคคลต่างๆ ให้อ่านเข้าใจง่าย รัดกุม และเป็นไปตามไวยากรณ์

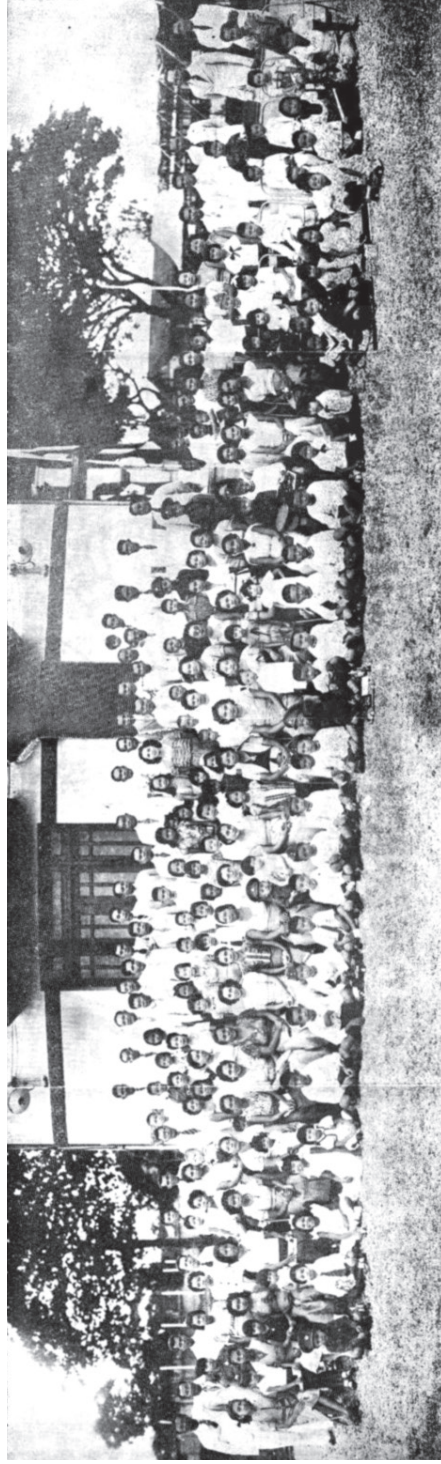
ชานันท์ ยอดหงษ์

ในสมัย “คณะราษฎร ๒๕๖๓”

เชิงอรรถ

^๑ ไทเรล ฮาเบอร์คอร์น, *ผู้หญิงก่อน-หลังการปฏิวัติสยาม ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕* (กรุงเทพฯ: สถาบันปรีดี พนมยงค์, ๒๕๕๘), น. ๖-๗.

^๒ ชลิตาภรณ์ ส่องสัมพันธ์, “จาก ‘หลังบ้าน’ ถึงนายกรัฐมนตรีหญิง: ความเป็นหญิง พื้นที่ทางการเมือง และชีวิตทางสังคม,” ใน วาณี สายประดิษฐ์ (บรรณาธิการ), *ใจคนึง ดำนาน ๑๐๐ ปี ชีวิตท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์* (กรุงเทพฯ: กองทุนท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ มูลนิธิปรีดี พนมยงค์, ๒๕๕๕), น. ๑๗๕.

ครอบครัววัดคณระภาพกร ถ่ายเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๑
ภาพจาก วารสารธรรมศาสตร์ ๑๑, ๒ (มิถุนายน ๒๕๒๕): ๖๘-๖๙.

หลังบ้านคณะราษฎร

ความรัก ปฏิวัติ และการต่อสู้ของผู้หญิง

หญิงสมัยใหม่มีบทบาทต่อ
การเคลื่อนไหวทางการเมือง พยายามปลดปล่อย
ราษฎรออกจากรัฐบาล
ราชาธิปไตยและสังคมปิตา
ธิปไตย ทว่าพวกเขากลับ
ไม่ถูกดึงเข้าไปเป็นสมาชิก
คณะราษฎร แม้แต่กลุ่ม
คณะราษฎรสายพลเรือน
ที่ผู้หญิงมีโอกาสมากที่สุด
ที่จะได้เข้าร่วมปฏิวัติ

๑

การหาผู้ครอง ของคณะราษฎร

การเกิดขึ้นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ คณะราษฎร และ “หญิงสมัยใหม่”

“คณะราษฎร” กลุ่มผู้นำที่ปฏิวัติล้มล้างระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มีสมาชิกส่วนใหญ่เป็น “กระฎุมพีข้าราชการ” (Bureaucratic bourgeoisie) นั้น เป็นผลสืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจสังคมหลังการลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. ๒๓๙๘ ที่สนธิสัญญาฯ ฉบับนี้ได้นำพาเศรษฐกิจสยามผนวกเข้าสู่ระบบทุนนิยมโลก ไม่เพียงนำไปสู่การผลิตรูปแบบใหม่ ไม่ใช่การเกษตรแบบยังชีพและการค้าขายปลีกย่อยอย่างแต่ก่อน แต่ยังก่อให้เกิดชนชั้นกระฎุมพี ชนชั้นใหม่ทางสังคมที่อยู่ระหว่างไพร่ทาสกับขุนนางศักดินา ประกอบอาชีพทั้งในราชการ เช่น ทหาร นักกฎหมาย อาจารย์ และนอกราชการอย่างนักเขียนและนักหนังสือพิมพ์ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เองก็เช่นกันที่เป็นวิวัฒนาการของระบบศักดินาที่พยายามปรับตัวให้สอดคล้องกับกลไกเศรษฐกิจสากล ทว่าระบอบนี้ก็หยุดพัฒนาต่อและมีระบบราชการที่ขัดแย้งทางโครงสร้างในตัวเอง จึงมีระยะเวลาอันสั้นและถูกปฏิวัติในที่สุดโดยคณะราษฎร^๔

ในกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ราชสำนักได้ปฏิรูประบบราชการ ตั้งกระทรวงทดแทนระบบจตุสดมภ์ ตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาล ยกเลิกการจัดระเบียบสังคมที่เกณฑ์แรงงานด้วยระบบไพร่ นำไปสู่การรวบอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางที่กษัตริย์ ไม่ได้อยู่ที่ตระกูลขุนนางแบบเดิม มีระบบข้าราชการทำงานผ่านกระทรวง มีเวลาราชการกำหนดเข้าออก บันทึกรายงานและเงินเดือน ข้าราชการจึงต้องมีความรู้ อ่านออกเขียนได้ รวมทั้งทักษะภาษาต่างประเทศ นำไปสู่การสร้างโรงเรียนสมัยใหม่ผลิตข้าราชการทั้งทหารและพลเรือน บ่อนเข้าสู่ระบอบใหม่นี้แทนการเกณฑ์ไพร่

การศึกษาสมัยใหม่และการได้เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของศูนย์กลางการปกครองผ่านอาชีพข้าราชการของผู้ชายจึงควบคู่ไปกับการปฏิรูประบบราชการ และตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๑ คณะปฏิรูปของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ได้จัดตั้งแผนปรับปรุงการศึกษา หลักสูตร และตำรา โดยใช้กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางให้เขตหัวเมืองมีมาตรฐานเดียวกับในพระนคร พร้อมกำหนดให้ใช้ภาษากรุงเทพฯ แทนภาษาท้องถิ่นที่โรงเรียนวัดใช้กัน^๒ มีการสถาปนาโรงเรียนแบบแผนใหม่สำหรับผู้ชายเรียกว่า “สำนักฝึกหัดวิชาข้าราชการฝ่ายพลเรือน” (พ.ศ. ๒๔๔๒)

ราษฎรชายจึงสามารถเข้ารับราชการได้ เกิดการเขยิบสถานะตนเองผ่านอาชีพข้าราชการ และการศึกษาสมัยใหม่ก็ได้ผลิดกระแสมุมพื้ที่ปลดปล่อยตนเองจากสถานะไพร่อย่างไม่ตั้งใจ ชนชั้นทางสังคมใหม่นี้เริ่มตระหนักถึงวุฒิทางการศึกษาที่มีผลต่อตำแหน่งหน้าที่การงานและเป็นช่องทางในการเคลื่อนฐานะทางสังคม วัดคุณค่าความสำเร็จจากการสอบและผลงาน ไม่ใช่จากชาติกำเนิดวงศ์ตระกูลแบบระบบเก่า พวกเขาเชื่อมั่นและภาคภูมิใจในความสามารถของตนเอง มีความคิดความอ่าน ตื่นตัวกับวัฒนธรรมสมัยใหม่ ให้ความสำคัญกับความเสมอภาค การมีส่วนร่วมกับการปกครอง และประโยชน์ของชาติส่วนรวมมากกว่าจะต้องจงรักภักดีกับพวกเจ้า ชนชั้นกระฎุมพีจึงเป็นกลุ่มคู่ขัดแย้งกับชนชั้นเจ้าที่ผูกขาดอำนาจการเมือง เพราะระบบนี้มีวิวัฒนาการมาจากระบบศักดินาที่ยังคงเน้นสายสัมพันธ์ส่วนบุคคลของกษัตริย์ ชาติกำเนิดมีความสำคัญ ลูกหลานขุนนางตระกูลผู้ดียังคงได้รับราชการตำแหน่งระดับสูง ข้าราชการสามัญชนจึงเป็นข้าราชการระดับล่างอยู่ภายใต้การควบคุมกำกับของขุนนางกลุ่มใหม่ ผู้เป็นเชื้อพระวงศ์มีเชื้อสายราชตระกูลและใกล้ชิดกับกษัตริย์อีกที^๓

และนับตั้งแต่เริ่มมีสิ่งพิมพ์เป็นต้นมา ชนชั้นใหม่นี้จึงใช้สิ่งพิมพ์เป็นพื้นที่ในการสร้างชาตินิยมในความหมายที่ราษฎรมีส่วนร่วมใน

การปกครอง ตรวจสอบวิพากษ์วิจารณ์ไปจนถึงเสนอทางแก้ไขปัญหา และคาดหวังความศิวิไลซ์ทันสมัยของสยาม^๔ ขณะเดียวกันก็ใช้ ทำลายอำนาจรัฐบาลชนชั้นเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบอุปถัมภ์ของ ตระกูลขุนนางและราชวงศ์

ในช่วงเวลาเดียวกัน รัฐบาลกษัตริย์เองก็ไร้ศักยภาพเกินกว่า ที่จะแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ได้ เนื่องจากเศรษฐกิจสยามผนวก ตนเองเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมโลกจากการลงนามสนธิสัญญา เบาว์ริง เมื่อสภาพเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกในช่วง พ.ศ. ๒๔๗๒-๒๔๗๕ นับตั้งแต่การพังทลายของตลาดหุ้นในสหรัฐอเมริกา และใน พ.ศ. ๒๔๗๔ อังกฤษประกาศออกจากมาตรฐานทองคำ ซึ่งเงินบาทของ สยามผูกไว้กับเงินปอนด์สเตอร์ลิง และสภาพเศรษฐกิจภายในสยาม ข้าวที่เป็นสินค้าส่งออกอันดับหนึ่งราคาตกต่ำลง ราคาที่ดินก็เช่นกัน ชาวนาขาดเงินซื้อของอุปโภคบริโภค ไม่สามารถเสียภาษีอากรนาและ ภาษี “เงินรัชชูปการ” ได้ เกิดหนี้สินและการว่างงานสูง ทว่ารัฐบาล เลือกที่จะแก้ปัญหาให้ชนชั้นกระฎุมพีรับผลกระทบมากที่สุด อัน ได้แก่ข้าราชการระดับกลางและลูกจ้างในบริษัทห้างร้านของชาวต่าง ประเทศ ด้วยการลดเงินเดือน ลดจำนวนข้าราชการ ปลดข้าราชการ ถึง ๒ ครั้งในนาม “ดุลยภาพ” พร้อมทั้งเก็บภาษีรูปแบบใหม่ เช่น ภาษี จากรายได้ จากบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและที่ดินในเขตเมือง ซึ่งเป็นการ เก็บซ้ำซ้อนกับเงินรัชชูปการ ขณะที่ชนชั้นเจ้าและบรรดาขุนนางชั้น สูงไม่ต้องแบกรับภาระใดๆ ยิ่งตอกย้ำถึงความมุ่งหวังแต่จะรักษาผลประโยชน์เฉพาะกลุ่มชนชั้นตนเอง ข้าอภิสัทธินชนเหล่านี้ยังใช้ชีวิต หุรหุราฟุ่มเฟือย บริโภคสินค้าต่างประเทศเพื่อประกาศสถานะบารมี ขุนนางชั้นสูงที่ปลดเกษียณแล้วได้กินบำนาญสูง ส่วนรัชกาลที่ ๗ และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีฯ ก็มักเสด็จประพาสต่างประเทศ เป็นเวลานาน^๕

ยาสุกิจิ ยาตาเบ (Yasukichi Yatabe) อัครราชทูตญี่ปุ่นประจำสยาม พ.ศ. ๒๔๗๑-๒๔๗๘ บันทึกว่า สมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามมีลักษณะคณาธิปไตยที่ชนชั้นเจ้าผู้กดขี่ตำแหน่งสำคัญ ใช้เส้นสายและอำนาจตามอำเภอใจ แสวงหาประโยชน์ส่วนตัว ไม่ได้ตั้งใจแก้ปัญหาเอกราชทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างจริงจัง พวกเจ้าดำรงชีวิตวันต่อวันโดยรักษาสถานภาพเดิม อยู่อย่างมั่งคั่งบนเศรษฐกิจชบเซา ไม่เพียงไม่สนใจความเป็นอยู่ของราษฎร ชำยังชุดรีดด้วยการเพิ่มอัตราภาษีและตั้งขึ้นใหม่ รัฐบาลกษัตริย์จึงไม่เป็นที่พอใจของข้าราชการและราษฎร มีรายงานสถานการณ์ไม่น่าไว้วางใจในกองทัพหลายครั้งว่าจะปฏิวัติ แต่กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ผู้รักษาพระนครและควบคุมหน่วยงานความมั่นคงต่างๆ ก็ไม่สนใจ^๖

ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เสื่อมทรามลงเรื่อยๆ จนไม่สามารถดำรงอยู่ได้อีกต่อไป เปา จักกะพาก (หลวงบรรณกรโกวิท) ได้บันทึกสถานการณ์ขณะนั้นว่า ๑ ปีเศษก่อนวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ มีข่าวลืออยู่ทั่วไปว่าจะเกิดการปฏิวัติ

“ข้าพเจ้าได้เที่ยวสดับข่าวตามที่ชุมนุมชน และสโมสรต่างๆ ที่ข้าพเจ้าเป็นสมาชิกอยู่ในขณะนั้น เช่น ที่สโมสรสීම สโมสรราชตฤณมัย สโมสรเนติบัณฑิตสภา สโมสรกระทรวงกลาโหมและสโมสรสหมิตร เป็นต้น เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในวัยหนุ่มข้าพเจ้าชอบกีฬาเทนนิสมาก ข้าพเจ้าเที่ยวไปเล่นเทนนิสตามสโมสรต่างๆ เหล่านั้นและสดับข่าวไปด้วย ในที่สุดข้าพเจ้าก็ได้พบผู้ที่ร่วมคิดในการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองหลายคน โดยมากเป็นนักเรียนกฎหมาย เคยร่วมเรียนกฎหมายกันมาและเป็นสมาชิกร่วมสโมสรกัน”^๗

กระบวนการสร้าง “หญิงสมัยใหม่”

ขณะที่ราษฎรชายสามารถเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของการเมืองและระบบราชการใหม่ได้ ราษฎรหญิงยังไม่สามารถเขยิบสถานะด้วยลักษณะเดียวกันได้ หรือมีโรงเรียนสำหรับผลิตข้าราชการหญิงเพื่อป้อนเข้าสู่ระบบราชการ เพียงแต่ราชวงศ์ที่เป็นแกนโครงสร้างอำนาจการปกครอง มีระบบการแต่งงานผัวเดียวหลายเมีย ทั้งภายในราชตระกูลและระหว่างราชตระกูลกับตระกูลผู้ดีสามัญชน ผู้หญิงหลายคนจึงสามารถเขยิบฐานะหรือรับราชการ ผ่านการเป็นภรรยาพวกเจ้าหรือปรณิบัติรับใช้ชนชั้นเจ้าเป็นการส่วนตัว ถวายตัวฝึกหัดหาความรู้ภายในราชสำนักเพื่อแต่งงานกับชนชั้นเจ้า หรือเป็นข้าบาทบริจาริกา รับใช้ให้ควมสำราญชนชั้นเจ้าอีกที

ความรู้สำหรับราษฎรหญิงจึงมีเพียงการฝึกหัดงานบ้านและวิชาชีพจากประสบการณ์ในครอบครัวหรือถวายตัวไปเรียนในราชสำนัก กระทั่งการศึกษาแบบตะวันตกถูกนำเข้ามาในสยามโดยคณะมิชชันนารีอเมริกันเพรสไบทีเรียน (Presbyterianism) ที่เผยแพร่ศาสนาไปพร้อมกับก่อตั้งโรงเรียนสตรีที่มีหลักสูตรและระบบสมัยใหม่ให้อ่านออกเขียนได้ เรียนรู้งานเรือนงานครัว เตรียมพร้อมเป็นภรรยาและมีวิชาชีพติดตัว^๘ เช่น Industrial School for Girl ที่ก่อตั้งโดยเจนนี่ เฮย์ส แมคฟาร์แลนด์ (Jane Hays McFarland) ในจังหวัดเพชรบุรีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๘ ที่ไม่เพียงสร้างระบบการศึกษาสมัยใหม่สำหรับผู้หญิงพร้อมกับสร้างค่านิยม “แม่บ้านแม่เรือนแบบตะวันตก” แต่ยังแนะนำให้สยามรู้จักการใช้จักรเย็บผ้า^๙ ซึ่งเป็นเทคโนโลยีขนาดเล็กตั้งแต่ปลายของยุคแรกปฏิวัติอุตสาหกรรม (ค.ศ. ๑๗๖๐-๑๘๔๐) เพื่อเป็นเครื่องมือช่วยภรรยาแทนการเย็บผ้าด้วยมือ บนพื้นฐานสำนักที่ผู้หญิงต้องรับผิดชอบงานตัดเย็บซ่อมแซมเสื้อผ้าให้สมาชิกในครอบครัว และเป็นการเรียนรู้ระหว่างผู้หญิง^{๑๐}

จากนั้นกรุงเทพฯ จึงเริ่มมีสถาบันการศึกษาสำหรับนักเรียนหญิงอย่างเป็นกิจจะลักษณะ เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๑๗ คือ โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง (Harriet M. House School for Girls), โรงเรียนสตรีวิทยา (พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๔๓) ก่อตั้งโดยลูซี ดันแลป (Lucy Dunlap), โรงเรียนศึกษานารี (เดิม) (พ.ศ. ๒๔๔๔), โรงเรียนอัสสัมชัญคอนแวนต์ (พ.ศ. ๒๔๔๗), โรงเรียนเซนต์คาทาลีนคอนแวนต์ (พ.ศ. ๒๔๔๙), โรงเรียนเซนต์โยเซฟคอนแวนต์ (พ.ศ. ๒๔๕๐) และโรงเรียนศึกษานารี (พ.ศ. ๒๔๕๓) อีกแห่งที่พัฒนามาจากการเรียนการสอนเด็กชายในวัดอนงค์คาราม ขณะเดียวกันก็มีราษฎรหญิงชาวสยามที่ตื่นตัวสร้างโรงเรียนสมัยใหม่ขึ้น บุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์ ได้ก่อตั้งโรงเรียนบำรุงวิชาใน พ.ศ. ๒๔๔๒ เธอเป็นทั้งเจ้าของ ครูใหญ่ และครูผู้สอน รับทั้งนักเรียนชายและหญิง^{๑๑} ก่อนที่ชนชั้นเจ้าจะหันมาทำธุรกิจโรงเรียนสตรีบ้าง คือ โรงเรียนราชินี ใน พ.ศ. ๒๔๔๗

หลักสูตรพื้นฐานโรงเรียนสตรีเหล่านี้สอนภาษาให้อ่านออกเขียนได้ทั้งไทยและอังกฤษ คำนวณ วิทยาศาสตร์ และการครัวเย็บผ้า อันเป็นวิชาพื้นฐานในการดำรงชีวิตทั้งนักเรียนชายและนักเรียนหญิง แม้แต่กรมพระยาดำรงราชานุภาพเองที่เคยเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๔๓๕ ก็กล่าวว่าการศึกษาแบบนั้น “เห็นว่าควรแก่เด็กทั่วไปทั้งชายหญิง ที่จะเข้าใจว่าเป็นวิชาสำหรับแต่ผู้หญิงพวกเดียวนั้น เป็นเข้าใจผิดแท้”^{๑๒} เพียงแต่โรงเรียนสตรีเพิ่มเน้นวิชาประกอบอาหารทั้งไทยและตะวันตก งานฝีมือ งานประดิษฐ์ เย็บปักถักร้อย วิชากรีฑา มวยไทยและตะวันตก ลีลาศ และการเข้าสังคม นอกจากนี้ บางโรงเรียนยังจัดกิจกรรมสร้างสาธารณประโยชน์ เช่น ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๑ โรงเรียนกุลสตรีวังหลังจัดจำหน่ายชา กาแฟ ของหวานเพื่อหาเงินให้สภากาชาดของฝ่ายสัมพันธมิตร^{๑๓}

โรงเรียนเหล่านี้จึงเข้ามารองรับค่านิยมและวิถีชีวิตของชนชั้น
กระฎุมพีที่เพิ่มประชากรขึ้นเรื่อยๆ เพราะแต่ละโรงเรียนมีการคัดสรร
ฐานะผู้เรียนผ่านค่าเล่าเรียน เช่น โรงเรียนนาจีนเก็บปีละ ๕๗ บาท
โรงเรียนกุลสตรีวังหลังเก็บปีละประมาณ ๔๕ บาท โรงเรียน
สตรีวิทยาเก็บปีละประมาณ ๒๐ บาท^๔ ขณะที่ค่าเล่าเรียนโรงเรียน
เซนต์โยเซฟคอนเวนต์เดือนละ ๗ บาท โรงเรียนสตรีที่ปิ่นนังคิดราคา
๓ บาท^๕ ผู้หญิงที่เรียนโรงเรียนเหล่านี้ได้จึงต้องเป็นครอบครัวที่มี
ฐานะมากพอที่ลูกหลานสาวไม่ต้องช่วยพ่อแม่ทำมาหากินและมีเงิน
จ่ายค่าเรียน

จุดประสงค์หลักของโรงเรียนคือการสร้างคุณค่าความหมาย
ของ “แม่บ้านแม่เรือน” ให้กับหญิงกระฎุมพี ให้พวกเธอสามารถใช้
เครื่องจักรประกอบอาชีพผลิตงานในบ้านแล้วส่งไปขาย โดยไม่ต้อง
ออกไปขายเองนอกบ้าน หารายได้เสริมระหว่างเป็นแม่และเมียตาม
สำนึกแม่บ้านวิศตอเรียน ขณะเดียวกันก็สนับสนุนให้ผู้หญิงใช้ความ
รู้ที่มีไปทำงานนอกบ้านได้ เหมือนหญิงตะวันตกนับตั้งแต่ปฏิวัติ
อุตสาหกรรม แต่ก็ยังคงให้ความสำคัญกับบทบาทหน้าที่แม่บ้านใน
ครอบครัว และการผลิตของชนชั้นกระฎุมพีสยามที่ไม่ใช่ทั้งเกษตรกร
และแรงงานให้มูลนาย มีสำนักครอบครัวเดียว และไม่ได้มีบริวาร
จำนวนมาก จึงต้องแบ่งงานกันทำในครอบครัว ผู้ชายทำงานนอกบ้าน
เพื่อหารายได้เข้าบ้าน ผู้หญิงรับเงินจากสามีมาบริหารรับผิดชอบ
กิจการภายในบ้านและเลี้ยงดูลูก พวกเธอจึงต้องมีจริยธรรมเกี่ยวกับ
ความประหยัดพอเพียง รู้จักผลิตและจัดการทรัพยากรเท่าที่มีในครัว
เรือน มีความรู้สุขอนามัย รู้จักใช้เทคโนโลยีเครื่องทุนแรง เลี้ยงดูบำรุง
ความเป็นอยู่ของสมาชิกทุกคน

โรงเรียนผลิตแม่บ้านการเรือนเป็นที่ยอมรับและขยายตัวอย่าง
รวดเร็วไปพร้อมกับการค่อยๆ เสื่อมลงของวัฒนธรรมการส่งลูก

หลานสาวไปถวายตัวตามตำแหน่งชนชั้นเจ้าในราชสำนัก ที่การเข้าถึงความรู้เป็นลักษณะของการเข้าไปอุทิศชีวิต ถวายตัวเป็นข้ารับใช้ ไม่เพียงอยู่ภายใต้อำนาจชนชั้นเจ้าในนามของการอุปถัมภ์เมตตา ทว่ายังถ่ายทอดความรู้ผ่านบุคคลตามอำเภอใจของเจ้านาย ไม่ได้มีแบบแผนมาตรฐานชัดเจน เหมือนกับที่ท้าวบุญเกิด สมาชิกคณะราษฎรอธิบายไว้ว่า

“พวกผู้ดีสมัยก่อนส่วนมากมักจะส่งลูกหลานของตนไปให้เจ้านายใช้สอยในวัง และคนใดที่ได้ถูกส่งไปอยู่ในวังเขาก็เรียกกันว่า ‘ข้าหลวง’... ในสมัยโบราณนั้นไม่มีการสอนกันในโรงเรียน คนจะเรียนรู้ได้ก็จากวังเจ้านายเท่านั้น ทั้งการเรียนก็ไม่มีตำรับตำราอะไร ต้องเอาตัวไปให้เขาใช้เพื่อแลกเปลี่ยนกับความรู้ เพราะการรับใช้เท่ากับเป็นการเรียนไปในตัว เป็นการฝึกฝนตนเอง... ฉะนั้นกว่าจะมีความรู้ความชำนาญก็ต้องใช้เวลานานเป็นแรมปีและจะต้องมีความหนักแน่นและมานะอดทน ต้องอดตาหลับขับตานอน... สมัยนี้นับว่าดีกว่าสมัยก่อนมากที่มีเรียนกันได้ในโรงเรียน ไม่ต้องไปนั่งหลังขดหลังแข็งอดหลับอดนอนให้เขาใช้เหมือนแต่ก่อน”^{๑๖}

นอกจากสลายการผูกขาดความรู้สำหรับผู้หญิงไว้ที่ราชสำนัก การศึกษาสมัยใหม่สำหรับราษฎรหญิงยังให้คุณค่ากับมนุษยธรรมและเสรีชน ที่ผู้เรียนมีสถานะนักเรียนจริงๆ ไม่ใช่ไปเป็นข้ารับใช้ พวกเธอจ่ายค่าเล่าเรียนแทนแรงงาน มีหลักสูตรอบรมฝึกหัดอย่างมีระบบแบบแผน มีตำราหนังสือ เรียนธรรมเนียมน้ำใจแบบตะวันตกที่

เป็นชุดปฏิบัติแบบใหม่และให้ความสำคัญกับมารยาทและความสุภาพ
อย่างเท่าเทียมกัน แทนการปฏิบัติตามชนบราชประเพณีที่เต็มไปด้วย
การจัดลำดับชนชั้น เช่น ตาด ประทีปะเสน ครูโรงเรียนกุลสตรี
วังหลังกล่าวว่า โรงเรียนของเธอเป็นสถานศึกษาภายใต้การปกครอง
ของคณะมิชชันนารีชาวอเมริกันผู้นิยมความเสมอภาค ภารดรภาพ
(ที่ถูกนำมาใช้แทนความหมายของพี่น้องเพศหญิง) และอิสรภาพ^{๑๗}

การต่อสู้ทางการเมืองของราษฎรหญิง

นักเรียนหญิงหลายคนเมื่อจบการศึกษาต่างใช้ความรู้วิชาชีพ
สามารถประกอบอาชีพนอกบ้านในระบบทุนนิยมอุตสาหกรรม เป็น
ทั้งครูอาจารย์ ผู้บริหารตามโรงเรียน ผู้ประกอบการเปิดร้านเสริม
สวย ช่างตัดเย็บเสื้อผ้า ช่างทำผม ช่างงานฝีมือ เสมียนบริษัทห้าง
ร้านและระบบราชการ ค้าขาย นักเขียน นักหนังสือพิมพ์ รวมทั้ง
พนักงานเชื่อมต่อโทรศัพท์ประจำชุมสายโทรศัพท์ ที่สยามเริ่มมีการ
สื่อสารผ่านโทรศัพท์ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๐ เรียกอาชีพนี้อย่างไม่เป็น
ทางการว่า “นางโทรศัพท์” กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๘๐ เมื่อมีระบบโทรศัพท์
ติดต่อโดยอัตโนมัติจึงยกเลิกอาชีพนี้^{๑๘} รวมทั้งอาชีพนางพยาบาลที่
โรงพยาบาลศิริราชเริ่มก่อตั้ง “โรงเรียนหญิงแพทย์ผดุงครรภ์ แลการ
พยาบาลไข้” (พ.ศ. ๒๔๓๙) และโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์เปิดโรงเรียน
นางพยาบาลของสภาภษาศาสยาม (พ.ศ. ๒๔๕๗) ด้วยสำนึกคิดที่
เป็นวิชาชีพสัมพันธ์กับผู้หญิงว่า

“การพยาบาลคนเจ็บไข้เป็นหน้าที่ของผู้หญิงโดย
ฉพาะ และผู้หญิงทำได้สนิทเรียบร้อยดีกว่าผู้ชายทำ
เพราะฉะนั้นคนพยาบาลในโรงพยาบาลต่างๆ ทั่วไป

ในโลก จึงต้องเป็นผู้หญิง ผู้ชายเป็นแต่ผู้ช่วยในสิ่งที่
ผู้หญิงไม่ควรกระทำ”^{๑๙}

โรงเรียนศึกษาพยาบาลก็เหมือนโรงเรียนสตรีทั่วๆ ไป เพียงแต่เพิ่มพูนความสำคัญกับวิชาพยาบาล อนามัย ผดุงครรภ์ การดูแลเด็ก และการดูแลคนทั่วไป ทว่านักเรียนที่จบมาส่วนมากหันมาเป็นช่างตัดเสื้อผ้า เพราะงานผดุงครรภ์เป็นงานหนัก รายได้ต่ำ หญิงสามัญชนที่เข้ามาเรียนก็ไม่ได้สนใจในอาชีพพยาบาลแต่แรก หากแต่เป็นหนทางหนึ่งที่จะเข้าถึงการศึกษา เพราะเป็นโรงเรียนที่เข้าง่าย^{๒๐}

การศึกษาและการอ่านออกเขียนได้ของผู้หญิงถือเป็นหมุดหมายการเปลี่ยนผ่านจากผู้หญิงยุคจารีตมาสู่ผู้หญิงสมัยใหม่ พวกเธอประกอบอาชีพหารายได้และมีอำนาจในการจับจ่ายบริโภคสามารถตัดสินใจด้วยตนเอง เลือกซื้อหนังสืออ่านเอง และหนังสือก็ทำให้พวกเธอรับรู้อุดมการณ์ทัศนคติสมัยใหม่ เช่น ชาตินิยม รักแบบโรแมนติก เสรีนิยม ปักเจกชนนิยม สิทธิเสรีภาพในการเลือกคู่ครอง การปฏิเสธการคลุมถุงชน และการมีเป้าหมายในการดำรงชีวิต และด้วยเทคโนโลยีคมนาคมขนส่งและการพิมพ์ วัฒนธรรมการอ่านของผู้หญิงก็ไม่ได้กระจุกเฉพาะในเมืองหลวง หากแต่กระจายไปตามหัวเมืองใหญ่ เช่น นครสวรรค์ นครปฐม เพชรบุรี ศรีสะเกษ และธนบุรี^{๒๑}

ไม่เพียงแค่ว่าบริโภค หญิงสมัยใหม่หันมาผลิตนิตยสารและหนังสือพิมพ์เพื่อผู้หญิงด้วยกันเอง เพื่อเป็นปากเสียงให้กับผู้หญิงที่ไม่ได้รับความเป็นธรรม เปิดพื้นที่รับเรื่องร้องทุกข์จากผู้ชาย พร้อมกับให้ความรู้สิทธิสตรี ความเสมอภาคทางเพศ กฎหมาย และการเมืองการปกครอง กระตุ้นให้ผู้อ่านหญิงมีสำนึกหน้าที่แม่บ้าน วิชาภักษวิจารณ์โครงสร้างสังคมปิตาธิปไตย ปลุกกระตุ้นเคลื่อนไหวเรียกร้องความเสมอภาคทางเพศ และให้ตระหนักถึงความจำเป็นของ

การศึกษาสมัยใหม่ในฐานะเครื่องมือยกระดับสถานภาพสตรี เช่น กุลสตรี (ฉบับปฐมฤกษ์ พ.ศ. ๒๔๔๙), สตรีนิพนธ์ (พ.ศ. ๒๔๕๗), สตรีศัพท์ (พ.ศ. ๒๔๖๕), สตรีไทย (พ.ศ. ๒๔๖๘) และ สยามยุพดี (พ.ศ. ๒๔๗๑)

บรรณาธิการสตรีศัพท์ กล่าวไว้ในคำนำว่า “เป็นปากเสียงให้สตรีที่รับทุกข์ สตรีใดได้รับทุกข์หรือมีความเดือดร้อนอันบุรุษเพศได้กระทำด้วยความมิเป็นธรรม เชิญบอกนามและเรื่องจริงไปยังเรา” ซึ่งภายในเล่มมีคอลัมน์ ข่าวศาลเรื่องเกี่ยวกับผู้หญิง และ สภาพสตรีไทย เช่นเดียวกับนิตยสาร สตรีไทย ที่เจ้าของ บรรณาธิการ และ คณะผู้จัดทำเป็นผู้หญิงทั้งหมดประกาศว่า “เป็นปากเสียงหุดาให้กับผู้หญิง” พร้อมกับคำขวัญบนปกว่า “ออกเพื่อให้ความสว่างแก่สตรีทั้งปวง” ในเล่มมีทั้งข่าวสังคม คอลัมน์กฎหมายการเมือง และ สถานภาพของผู้หญิง ไม่ว่าจะเป็น ตอบปัญหาของแม่ไสว, ขตาของ หล่อน และ สตรีกับการเมือง ไปจนถึงคอลัมน์วิพากษ์วิจารณ์เสียดสีสังคมทำนองผู้หญิงเสียดสีผู้ชาย ส่วนหนังสือพิมพ์ สยามยุพดี ก็ตั้งใจเสนอข่าวเป็นปากเสียงให้ผู้หญิง และให้ความรู้ทางการเมืองด้วย คอลัมน์ สตรีกับการเมือง^{๒๒}

นิตยสารเหล่านี้พยายามอย่างยิ่งที่จะรื้อโครงสร้างปิตาธิปไตย สร้างความเท่าเทียมทางเพศระหว่างผัวเมีย เช่น นิตยสารแม่บ้าน แม่เรือน นารีนาถ ฉบับวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๔ นักเขียนนามปากกา “ป.จ.” ได้เขียนเรื่อง เราควรเรียกคู่ครองของเราว่าอย่างไรดี? ที่เสนอว่าคู่แต่งงานกันแล้วควรเรียก “สามี; ภรรยา” แทนเรียก “คุณพี่; น้อง, ป้า; หลุ, แด่ดีดี; เบบี” หรือชื่อเจ้าตัวหรือยศศักดิ์ เช่น “คุณหญิง; เจ้าคุณ” เพราะคู่แต่งงานที่เรียกกันว่า “สามี; ภรรยา” ย่อมตรงต่อความจริงและเหมาะสมกับสถานะ เช่นเดียวกับ ลูกเรียกพ่อแม่ว่า ‘คุณพ่อ; คุณแม่’ ”^{๒๓}

ช่วงบั้นปลายสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ราษฎรหญิงใช้สิ่งพิมพ์สร้างพื้นที่ท้าทายอำนาจที่กดขี่พวกเธออยู่ทั้งทางการเมืองและเพศสถานะ ดังปรากฏในนิตยสารต่างๆ เช่น *สุภาพสตรี*, *สุภาพนารี*, *หญิงสยาม* และ *หญิงไทย* ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ต่างเสนอบทความเรียกร้องสิทธิครุผู้หญิงให้เท่าเทียมกับครุผู้ชายที่ต้องเผชิญกับการเลือกปฏิบัติทางเพศมาตลอด เพราะข้าราชการครุผู้หญิงไม่ได้รับบรรดาศักดิ์เหมือนกับครุผู้ชาย แม้จะประกอบอาชีพครุมายาวนาน มีบทบาทสำคัญและชื่อเสียง ข้าราชการครุผู้หญิงถูกให้คุณค่าเพียงปฏิบัติหน้าที่ตามงานที่กระทรวงธรรมการมอบหมายแล้วรับเงินเดือนเป็นค่าตอบแทนเท่านั้น ซึ่งมีอัตราเงินเดือนต่ำกว่าครุผู้ชาย และรัฐก็ไม่ถือว่า เป็นข้าราชการชั้นสัญญาบัตรหรือชั้นราชบุรุษ ไม่มีบำเหน็จบำนาญให้^{๒๔}

ด้วยเหตุนี้ หลังปฏิวัติ ๒๔๗๕ รัฐบาลคณะราษฎร พจน์ พหลโยธิน (พระยาพหลพลพยุหเสนา) นายกรัฐมนตรีขณะนั้น จึงได้ออก “พระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน พ.ศ. ๒๔๗๙” ปรับปรุงบัญชีอัตราเงินเดือนข้าราชการพลเรือนใหม่และให้ข้าราชการหญิงมีสถานะเท่าเทียมข้าราชการชาย ข้าราชการครุผู้หญิงจึงมีสิทธิตามข้าราชการอย่างเสมอภาคตามระบอบรัฐธรรมนูญ และได้รับเงินเดือนบำเหน็จบำนาญเท่าเทียมข้าราชการชาย^{๒๕}

มากไปกว่านั้น หญิงสมัยใหม่เหล่านี้ยังสั่นคลอนวัฒนธรรมชนชั้นเจ้า ด้วยการสนับสนุนครอบครัวแบบชนชั้นกระฎุมพีที่ภรรยาเป็นคู่ชีวิตไม่ใช่บริวารหรือเครื่องบำเรอกามเหมือนของชายชนชั้นเจ้าที่จะหาภรรยาเพิ่มกี่คนก็ได้ พวกเธอโจมตีการแต่งงานผัวเดียวหลายเมียและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างสามีภรรยาของชนชั้นเจ้า เพราะขัดแย้งกับค่านิยมความเสมอภาคทางเพศ ซึ่งกลายเป็นอีกขบวนการหนึ่งที่เผยให้เห็นความไม่ศิวิไลซ์ของชนชั้นเจ้าจนทำให้

สมบูรณาญาสิทธิราชย์เสื่อมถอยลงกว่าเดิม^{๒๖} ดังที่ สัตร์นิพนธ์ ประกาศว่าเป็นนิตยสารเรียกร่องกฎหมายผัวเดียวเมียเดียว มีการเขียนฎีการ้องทุกข์ไปยังหญิงชนชั้นเจ้าและรัฐบาลโดยตรงใน พ.ศ. ๒๔๗๐ มีนักเขียนหญิงนามปากกาว่า “กุหลาบขาว” ถวายฎีการ้องทุกข์ไปยังสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี แทนหญิงคนหนึ่งที่มีสามีเธอไปมีภรรยาใหม่และทำร้ายทารุณเธอ กุหลาบขาวขอให้มีกฎหมายจำกัดจำนวนภรรยาของผู้ชาย โดยให้เหตุผลว่าระบบผัวเดียวหลายเมียเป็นต้นตอการกดขี่ผู้หญิง ทว่าก็ไม่ได้ได้รับความสนใจ และรัชกาลที่ ๗ ก็ทรงปฏิเสธบอกปัดฎีกานี้ อ้างว่าเป็นการร้องทุกข์แทนผู้อื่น ควรให้เจ้าทุกข์ร้องเอง^{๒๗} ยิ่งตอกย้ำถึงรัฐบาลกษัตริย์ที่เพิกเฉยปัญหาความเหลื่อมล้ำทางเพศและเสียงของราษฎร

แม้หญิงสมัยใหม่มีบทบาทต่อการเคลื่อนไหวทางการเมือง พยายามปลดปล่อยราษฎรออกจากรัฐบาลราชาธิปไตยและสังคมปิตาธิปไตย ทว่าพวกเธอกลับไม่ถูกดึงเข้าไปเป็นสมาชิกคณะราษฎร แม้แต่กลุ่มคณะราษฎรสายพลเรือนที่ผู้หญิงมีโอกาสมากที่สุดที่จะได้เข้าร่วมปฏิวัติ เพราะโรงเรียนกฎหมายที่ปรีดี พนมยงค์ (หลวงประดิษฐมนูธรรม) สอนก็มีนักเรียนหญิงมาร่วมเรียน^{๒๘} และวิชาที่ปรีดีสอนก็มีวิชากฎหมายปกครองที่ให้ความสำคัญกับระบอบประชาธิปไตย ทว่ามีเพียงเฉพาะลูกศิษย์ชายเท่านั้นที่ถูกดึงเข้าร่วมปฏิวัติ

อย่างไรก็ตาม ราษฎรหญิงหลายคนก็ยินดีและตื่นตัวกับระบอบการปกครองใหม่ กระตือรือร้นจะมีส่วนร่วมกับรัฐบาลคณะราษฎร ด้วยความหวังว่าการมีรัฐธรรมนูญและรัฐสภาที่ทำให้สิทธิพลเมืองทั้งชายหญิงเท่าเทียมกัน จะช่วยยกระดับสถานภาพสตรี หนังสือพิมพ์ *หญิงไทย* ได้ตั้งข้อสังเกตว่า แม้ผู้หญิงจะมีสิทธิพลเมืองเสมอภาคเท่าผู้ชาย แต่การที่มีผู้หญิงเข้าไปในรัฐสภาเพียงไม่กี่คน อาจจะเป็นเกียรติยศเฉพาะบุคคล แต่ไม่ได้เกิดประโยชน์ต่อประชาชน

หญิงหม่มาก หากไม่คำนึงถึงสถานภาพของผู้หญิงที่ยังคงยากลำบาก
เป็นรองผู้ชายอยู่อีก ๗,๐๐๐,๐๐๐ คน^{๒๙}

เมื่อมีการตีพิมพ์หนังสือ *เทอดรัฐธรรมนูญ ๒๔๗๖* เพื่อ
เฉลิมฉลองระบอบรัฐธรรมนูญและชัยชนะเหนือกบฏวระเดช มีการ
รวบรวมงานเขียนของประชาชนที่ส่งเข้ามาทั้งบทความสารคดี บทกวี
บทละคร และบทละครพูดตลกเดี่ยวจบ ที่ให้ความรู้เกี่ยวกับประชาชน
ผู้เป็นรัฐอธิปไตย ก็ได้กลายเป็นพื้นที่ให้ประชาชนหญิงจำนวนมาก
เสนอความรู้เกี่ยวกับระบอบการปกครองใหม่ บุญฉวี จันทรวัด ได้
เขียนเรื่อง *รัฐธรรมนูญไม่ใช่ของใหม่สำหรับมนุษย์* ซึ่งแปลจาก
บทความภาษาฝรั่งเศสของ “บุญกวาดตัน” กล่าวว่า เหตุการณ์ราษฎร
ยึดอำนาจจากกษัตริย์ที่เกิดขึ้นทั่วโลกนั้น เป็นการเรียกคืนอำนาจรัฐ
อธิปไตยกลับคืนมา เนื่องจากอำนาจสูงสุดนั้นเดิมเป็นของราษฎรเพียง
แต่มอบให้กษัตริย์ระยะหนึ่ง กษัตริย์เป็นแต่เพียงผู้แทนราษฎรไม่ใช่
เทวดาเสกมา แต่กษัตริย์ก็มักลืมตนเข้าใจว่าเป็นเจ้าของอำนาจสูงสุด
และการที่สยามมีรัฐธรรมนูญนั้น เพื่อให้สยามเจริญตามทันประเทศ
อื่น รัฐธรรมนูญไม่ใช่ของแปลกใหม่ในสยามหรือเป็นสินค้าจาก
ต่างประเทศ หากแต่เป็นสัญญาระหว่างราษฎรกับกษัตริย์ เมื่อถึง
เวลา กษัตริย์ก็ได้คืนแก่ราษฎรตามเจตนารมณ์แห่งราษฎร และ
รัฐธรรมนูญก็ถือได้ว่าเป็นหัวใจของประชาชนผู้เป็นเจ้าของอำนาจแห่ง
ชาติ^{๓๐}

เช่นเดียวกับที่ อนงค์ บุณนาค เขียนอธิบายรัฐธรรมนูญ
ประเทศต่างๆ ทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส สหรัฐอเมริกา โปรตุเกส เดนมาร์ก
รัสเซีย จีน และสยาม โดยเสนอเป็นตาราง แบ่งออกเป็นราช
อาณาจักรกับสาธารณรัฐ วันเดือนปีที่เริ่มมีรัฐธรรมนูญ นับเป็นปีที่
ที่ปกครองด้วยรัฐธรรมนูญแล้ว^{๓๑} ทิพย์ เจียมวิจิตร จากหาดใหญ่ได้
เขียนบทกวี *เทอดรัฐธรรมนูญ* ในฉันทลักษณ์ต่างๆ พรรณนาว่า

รัฐธรรมนูญทำให้ชาติเจริญรุ่งเรืองงามเป็นประเทศอารยะโดยนิตินัย ประชาชนร่มเย็นเป็นสุขและมีสิทธิ และจะต้องปกป้องรัฐธรรมนูญ ด้วยกายและใจ ถ้ามีใครมาทำลายต้องช่วยกอบกู้ ขณะเดียวกันก็ กล่าวชมเชยวาระสากลที่ ๗ เปรียบดังมารดาที่ทำให้มีรัฐธรรมนูญขึ้นมาได้^{๓๒}

และในงานฉลองรัฐธรรมนูญประจำปีทั่วประเทศก็ได้มีการ ประกวดเรียงความส่งเสริมการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญและการสร้างชาติให้เป็นมหาอำนาจ มีประชาชนหญิงจำนวนมากต่างเข้าร่วมประกวด ซึ่งในงาน พ.ศ. ๒๔๘๓ บุญเจือ มิ่งขวัญ อายุ ๑๗ ปี นักเรียนโรงเรียนศึกษานารี ได้รับรางวัลที่ ๑ สำหรับเรียงความระดับมัธยมและอุดมศึกษาในหัวข้อ “รัฐนิยมส่งเสริมอารยธรรมของชาติไทยอย่างไร?” จากผู้ส่งเรียงความ ๓๗๗ ราย^{๓๓} และใน พ.ศ. ๒๔๘๔ สวาท สุนทรภักดี อายุ ๑๖ ปี นักเรียนเตรียมอุดมศึกษาของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย แผนกเตรียมแพทยศาสตร์ ได้รับรางวัลประเภทมัธยมศึกษาและเตรียมอุดมในหัวข้อ “พลเมืองในระบอบรัฐธรรมนูญ มีหน้าที่ช่วยเหลือการป้องกันประเทศชาติอย่างไร?” จากบรรดาเรียงความที่ถูกส่งมา ๒๔๗ ราย^{๓๔}

“หญิงสมัยใหม่” ที่ได้เป็นภรรยาคนะราชกุม

ประเพณีการแต่งงานของชนชั้นเจ้าในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นการ “คลุมถุงชน” (Arranged marriage) ผู้ใหญ่หรือผู้ปกครองมีอำนาจจับคู่หรือตัดสินใจแทนลูกหลานบริวารที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ให้แต่งงานกับใครก็ได้ รวมทั้งแต่งงานกันภายในวงศ์เครือญาติเพื่อรักษาสถานภาพอำนาจทางชนชั้นที่ขัดกับความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ การศึกษาดูใจของคู่สมรสจึงไม่ใช่สิ่งสำคัญ เพราะ

เป็นการเฟ้นหานางบำเรอบาทบริจาริกาให้ผู้ชาย หรือผู้หญิงถวายตัว ไปอยู่ใต้การอุปถัมภ์ เต็มไปด้วยความสัมพันธ์เชิงอำนาจและมีลักษณะ ผัวเดียวหลายเมีย ขณะที่ในวัฒนธรรมกระฎุมพีมีสำนักครอบครัว เดียวแบบตะวันตกสมัยใหม่หลังปฏิวัติอุตสาหกรรม แบ่งหน้าที่และ พื้นที่งานระหว่างสามีภรรยา สามีภรรยาจึงเป็น “คู่ชีวิต” (Companionate marriage) ที่ร่วมใช้ชีวิตเคียงคู่ไปด้วยกัน

ด้วยสำนึกเรื่องเสรีภาพและความเสมอภาคที่ปลูกฝังโดยการ ศึกษาและวัฒนธรรมตะวันตก นำไปสู่เสรีภาพในการตัดสินใจเลือก คู่ครองด้วยตนเองบนหลักเหตุผล ความรักโรแมนติก (romantic love) จากความใกล้ชิด ความเหมาะสมเข้ากันได้ ฐานทางเศรษฐกิจ ความมั่นคงของครอบครัว และผัวเดียวเมียเดียวในฐานะคู่ชีวิต แบบ ครอบครัวชนชั้นกระฎุมพีปลายศตวรรษที่ ๑๘ ในยุโรปและอเมริกา เป็นต้นมา ดังนั้น ความรู้ ความคิด และความอ่านที่ใกล้เคียงกัน จึง สำคัญอย่างมากต่อการพิจารณาแต่งงาน เพราะกระฎุมพีที่ได้รับการ ศึกษาสมัยใหม่ก็มักจะปรารถนาซึ่งกันและกันเพื่อสร้างครอบครัว สมัยใหม่

กระฎุมพีหญิงเองที่ฐานการผลิตไม่ใช่เกษตรกรรมค้าขาย เมื่อ ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนสตรี มีความรู้ในการประกอบอาชีพ ก็ ออกมาทำงานนอกบ้าน พวกเธอเป็นอีกกำลังสำคัญในการผลิตและ สร้างรายได้ด้วยตนเองโดยไม่ต้องพึ่งพาพ่อแม่หรือสามี และการอ่าน ออกเขียนได้ก็ทำให้เธอได้บริโภคสิ่งพิมพ์สมัยใหม่ พวกเธอจึงมี อำนาจในการตัดสินใจเลือกสามีแทนพ่อแม่อย่างแต่ก่อน

แต่เนื่องจากการเลือกคู่ครองมักเป็นการที่ฝ่ายชายเลือกฝ่าย หญิง และผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายยังคงมีอำนาจสำคัญในการพิจารณา กำหนดความเหมาะสมทั้งเรื่องฐานะทางการเงิน การศึกษา พฤติกรรม และรูปร่างหน้าตาก่อน การหมั้นจึงเป็นตัวช่วยเปิดโอกาสให้หนุ่มสาว

ปรีดี พนมยงค์ และพูนสุข พนมยงค์
ภาพจาก ๗ รอบ พูนสุข พนมยงค์, ๒ มกราคม ๒๕๓๙ (กรุงเทพฯ: วี.
พริ้นท์, ๒๕๓๙), น. ๕๑.

มีเวลาวินิจฉัยทำความเข้าใจก่อนตัดสินใจตนเองว่าจะแต่งงานกันหรือไม่ เช่น พูนศุข พนมยงค์ ภรรยาของปรีดี พนมยงค์ กล่าวว่า เริ่มรู้จักนิสสัยใจคอปรีดีในช่วงหมั้น เพราะทั้งคู่ได้ออกไปเดทกันชมภาพยนตร์ ละคร ไปงานสังสรรค์ตามสมาคม จนเธอเริ่มมั่นใจในตัวปรีดีว่าจะเป็นคู่ชีวิตสร้างครอบครัวไปด้วยกัน^{๓๕}

และเนื่องจากเป็นหญิงสมัยใหม่ที่มีความรู้และจริยธรรมแม่บ้านแม่เรือนตะวันตก พวกเธอจึงเป็นที่หมายปองของข้าราชการกระฎุมพีและชนชั้นนำ ครูอาจารย์โรงเรียนสตรีจึงมักลาออกไปแต่งงานกับชนชั้นนำ ข้าราชการ บุคคลสำคัญในภาครัฐ เช่น ครูแฉ่ง โรงเรียนกุลสตรีวังหลัง แต่งงานกับฮวด ชูวิทย์ (ขุนกระสินธุ์ทวารานุรักษ์) ข้าราชการกรมชลประทาน, ครูเบตส์ทำงานได้ ๙ ปีก็ลาออกไปแต่งงานกับรองกงสุลอเมริกาประจำประเทศไทย, ครูสุวรรณสอนได้ ๒๒ ปีจึงลาออกไปแต่งงานกับสังข์ พุกกะเวส (พระวิภาชนวิทยาสิทธิ) ข้าราชการกระทรวงธรรมการ^{๓๖} นักเรียนหลายคนก็มักแต่งงานกับข้าราชการกระฎุมพี เช่น เป้า ภรรยาของเนตร พูนวิวัฒน์ ข้าราชการทหารที่ต่อมาอยู่ในคณะ ร.ศ. ๑๓๐ เธอก็เคยเรียนโรงเรียนบำรุงวิชาของบุญเกิด ปาจิณพยัคฆ์^{๓๗}

ในการปฏิบัติ ๒๔๗๕ นักปฏิบัติจึงต้องคำนึงถึงคู่ชีวิตและครอบครัวด้วย และค่านิยมนี้ก็สามารถเหนี่ยวรั้งอุดมการณ์และการเคลื่อนไหวทางการเมืองได้ เช่น ในเรื่อง *ลาก่อนรัฐธรรมนูญ* ของศรีบูรพา (กุหลาบ สายประดิษฐ์) แสดงให้เห็นสำนึกครอบครัวกระฎุมพีที่สามารถทำให้อุดมการณ์ที่จะอุทิศตัวให้กับรัฐธรรมนูญและประชาธิปไตยชะงักงันลง^{๓๘} ในการชักชวนเข้าร่วมคณะราษฎร นักปฏิบัติที่มีครอบครัวจึงต้องพิจารณาซับซ้อนกว่าผู้ที่ยังเป็นหนุ่มโสด

คราวสินธุ์ กมลนาวิน (หลวงสินธุสงครามชัย) หาสมาชิกปฏิบัติเพิ่มเติมในกลุ่มทหารเรือ เขาทาบตามสังวร สุวรรณชีพ อย่าง

ลังเลใจ เพราะเห็นว่าสังขรมีครอบครัวใหญ่ รักบ้าน รักภรรยา และลูกมาก ถ้าหากยังไม่พร้อมก็ขอให้รับปากอย่างเดียวว่าจะไม่ แพร่งพรายขบวนการเคลื่อนไหว^{๓๙} เช่นเดียวกับถวัลย์ อารังนาวา สวัสดิ์ (หลวงอารังนาวาสวัสดิ์) เมื่อได้รับคำชักชวนให้ร่วมปฏิวัติจึง นำเรื่องไปปรึกษากับสินธุ์ ซึ่งก็ได้รับการห้ามปราม อ้างว่าไม่ควรร่วมมือด้วยเพราะถวัลย์มีภรรยาและลูกต้องเลี้ยงดู หากพลาดพลั้งจะทำให้ครอบครัวลำบาก^{๔๐}

สมาชิกคณะราษฎรบางคนจึงปรึกษาภรรยาก่อนแล้วค่อย ตัดสินใจเข้าร่วมขบวนการปฏิวัติ ศรี ดาวราย หลังจากสินธุ์ทาบทาม ชักชวนใน พ.ศ. ๒๔๗๔ เขาจึงกลับบ้านไปถามภรรยา เนื่องจาก มีลูก ๒ คน ถ้าหากเขาเสียชีวิตลง ภรรยาจะเลี้ยงลูกเองเพียงคนเดียวได้หรือไม่ เมื่อภรรยาตอบว่าสามารถเลี้ยงได้ เขาจึงหมดห่วง และเข้าร่วมขบวนการปฏิวัติ^{๔๑} ภรรยาจึงถือได้ว่าเป็นบุคคลเงื่อนไข สำคัญในการพิจารณาคัดเลือกเข้าร่วมคณะราษฎร หรือการตัดสินใจ เข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวอันเสี่ยงอันตรายถึงชีวิตของชายที่มี ครอบครัวแล้ว

ในการทาบทามสมาชิกคณะราษฎรและประชุมวางแผนนั้นเป็น ไปอย่างรอบคอบ เรื่องส่วนตัวหรือที่อยู่อาศัยหลบซ่อนก็เป็นอีกพื้นที่ หนึ่งที่คณะราษฎรพิจารณา เช่น คำถามในการคัดเลือกเป็นสมาชิก ว่านอนละเมอหรือไม่ เพราะเกรงว่าจะเผลอละเมอเผยความลับ^{๔๒} บ้านส่วนบุคคลซึ่งเป็นพื้นที่นัดพบหรือประชุมวางแผนกันมักดำเนินการที่บ้านสมาชิกชายโสดมากกว่า สมาชิกที่แต่งงานแล้วก็ต้อง ระมัดระวังตัวเป็นพิเศษ โดยเฉพาะสมาชิกสายพลเรือนที่มักแต่งงาน เข้าไปใช้ชีวิตอยู่ในบ้านตระกูลภรรยา วิชาศ โอสถานนท์ ที่แต่งงาน เข้าบ้านภรรยาแล้วว่า ในช่วงวางแผนปฏิวัติ เขาก็ต้องระวังตัวไม่ให้ เป็นที่ล่วงรู้ของสมาชิกในบ้าน คราวที่เขาได้รับมอบหมายจากคณะ

ราษฎรให้ภูมิลำเนาเลขออกเพื่อใช้ในการปฏิบัติ วิชาศใช้ตะไบภูทุกวัน จนพอตาได้ยินเสียงเกิดความสงสัยจึงสอบถาม วิชาศต้องโกหกไปว่า รัฐบาลจะออกตัวเลขปิ่นใหม่ ต้องลบเลขเก่า^๓

เพราะคณะราษฎรไม่ได้แสวงหาสมาชิกที่มีอุดมการณ์ร่วมกัน หรือรวบรวมพรรคพวกไว้จำนวนมากเพื่อเป็นกำลังปฏิวัติเท่านั้น แต่ยังพิจารณาคณะสมบัติและพฤติกรรมการวางตัวในที่สาธารณะของ ภรรยา ด้วยเหตุนี้ เทพ พันธุมเสน (พระยาทรงสุรเดช) จึงไม่ให้นายทหารชั้นสูงคนหนึ่งเป็นสมาชิก

“ร้อยเอกหลวงวรรณสฤต เป็นผู้หนึ่งที่ได้ทราบ แผนการยึดอำนาจ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ มาก่อนวัน ลงมือหลายวัน และได้เต็มใจช่วยเหลือราชการอย่างดี มีประโยชน์มาก แต่ไม่ได้รับการยกย่องให้เป็นผู้ก่อการ เพราะ พ.อ. พระยาทรงสุรเดช ได้พิจารณาอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง เห็นว่าภรรยาของท่านมีความบกพร่อง เช่น การวางตัวในสังคมไม่เหมาะสมบางประการ ผู้ที่สมควรจะเป็นผู้ก่อการนั้น ต้องมีคุณสมบัติเพียบพร้อม ทั้งส่วนตัวและครอบครัว”^๔

ภรรยาคณะราษฎร

ภรรยาคณะราษฎรหลายคนเป็นหญิงสมัยใหม่ ได้รับการศึกษา จากโรงเรียนสตรี เช่น อนงค์ สิงหเสนี ภรรยาของจรัญ สิงหเสนี (หลวงสิริราชไมตรี) ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนราชินี-สุนันทาลัย,^๕ เวก ทัศนัยนิยมศึก ภรรยาของทัศนัย มิตรภักดี (หลวงทัศนัยนิยมศึก) ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนราชินี^๖ หญิงสมัยใหม่บางคนจบการศึกษาจากโรงเรียนมิชชันนารี เช่น สงวน ปานะนนท์ ภรรยาของ